

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԷՋ ԶԱԽԵՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

ՄՈՒՏՔ

Հայոց Ցեղասպանության ոգեկոչման Լիբանանի ենթայանձնախումբերին քարոզչական յանձնախումբի մը մէջ, առիթով մը շեշտը դրի Թուրքիոյ հանրային կարծիքին՝ իր բոլոր խաւերով եւ շրջանակներով, թրքերէն հրատարակութիւններու միջոցով իրազեկ դարձնել Հայոց Ցեղասպանութեան իրականութեան: Պաշտօնակից մը հոն շեշտեց թէ թուրքերը լաւ գիտեն իրենց գործադրած ցեղասպանութեան իրողութիւնը: Հարց է՝ թէ բոլորը գիտե՞ն կամ որքանո՞վ իրականութեան տեղեակ են:

Թուրքիան հայերէն, արաբներէն, վրացիներէն եւ յոյներէն իր բռնագրաւած հողերով ընդարձակ պետութիւն մըն է, 301,381 քառ. մղոն տարածութեամբ: Բնակչութեան թիւը - կը թուի ուռճացուած - թրքական պետութիւնը կը գնահատէ 84,680,273՝ 2021ին: Ըստ կարգ մը գնահատումներու հոն ապրող քիւրտերը բնակչութեան 18 առհարիրն են (հաւանաբար աւելի): Կան նաեւ այլազան ծագում ունեցող տարրեր՝ ինչպէս ալեւիներ, արաբներ, ազերիներ, լազեր, չերքէզներ, չեչէններ, պոշնաքներ, փոմաքներ, զազաներ, հեմշիններ, մցխէթներ, ասորիներ, արնաուտներ (ալլախանցի), Կեդրոնական Ասիայէն վերջին յիսնամեակին Թուրքիա գաղթած թրքազգի ցեղեր, նաեւ Լոզանի պայմանագրով ճանչցուած հայ եւ յոյն փոքրամասնութիւններ, ինչպէս նաեւ հրեաներ: Երկրին 98 առհարիրը իսլամ է:

Ըստ 1992ի տուեալներու, բնակչութեան տարիքային համեմատական բաշխումը հետեւեալն էր.-

Օէն 14 տարեկան՝ 38,5 առհարիր
15էն 59 տարեկան՝ 54,9 առհարիր
60 եւ վեր տարիք՝ 6,6 առհարիր:

Շատ հաւանաբար այս թիւերն ալ փոքր համեմատութիւններով փոփոխական են:

Ընդհանրապէս թուրքերը կ'ապրին արեւմտեան, եւրոպական եւ կեդրոնական Թուրքիոյ մէջ, ուրիշներու հետ կը գոյակցին Կիլիկիոյ շրջանին եւ Արեւելեան Թուրքիոյ նահանգներուն մէջ, ուր քիւրտերը թիւով կը գերազանցեն զիրենք:

Թուրքիոյ բնակիչներու գրաճանաչութիւնը եւ ուսման մակարդակը կը տարբերի բնակչութեան այլազան խաւերուն մէջ:

1923-65՝ թուրք պետութիւնը ընդհանրապէս անտեսեց Հայոց Ցեղասպանութեան առկայութիւնը, թէեւ այդ ժամանակաշրջանի իր բնակիչներէն անոնք որոնք ապրած էին 1894-96, 1909 եւ 1915-23 հայոց հանդէպ գործադրուած ցեղասպանութեան շրջանին, որոշ չափով տեղեակ էին կատար-

ուածին: Այդ սերունդը կեանքի օրէնքի բերումով անհետացաւ: Իսկ Թուրքիոյ կրթութեան նախարարութիւնը վերոյիշեալ արիւնոտ ժամանակաշրջանի պատմական իրողութիւնները նենգափոխուած կերպով կը ներկայացնէր, որուն պիտի անդրադառնանք այս գրութեան մէջ:

Պէտք է ըսել թէ Հայոց Յեղասպանութեան իրազեկութեան հարցով միատեսակ գիտակցութիւն չկայ Թուրքիոյ տարածքին: Մեր գրութեան մէջ պիտի անդրադառնանք այս երեւոյթին յստակ պարզաբանումներով:

Յստակացնենք որ մեր այս գրութիւնը չի վերաբերիր այն ճեղքին որ նշմարուեցաւ թուրք մտաւորականութեան շարքերու փոքրամասնութեան մը մէջ, որոնք Հայոց Յեղասպանութեան իրողութեան ծանօթ են եւ այդ կ'ընդունին երբեմն տարբեր ճանաչման աստիճանաւորումով¹:

Սահմանափակ թիւով թուրք պատմաբաններ, մտաւորական եւ հասարակական գործիչներ որոնք հայանպաստ դիրքեր ունեցած են Հայոց Յեղասպանութիւնը ընդունելով իբր այդպիսին, կամ իբր աղէտ, հետեւեալը նշած են Հայոց Յեղասպանութեան գիտակ կամ անտեղեակ ըլլալու նիւթին շուրջ:-

Պասքըն Օրան նշած է թէ մինչեւ իր 40 տարիքը՝ տեղեակ չէր Հայկական Հարցէն²: Ճեմալ փաշայի թոռ Հասան Ճեմալ գրած է *Միլլիյէթի* մէջ. «*Մինչեւ 1973 թուականը մեր դիւանագէտներուն դէմ սկիզբ առած ահաբեկչական գործողութիւնը, ոչինչ գիտէի Հայկական Հարցին կամ 1915ի վերաբերեալ*»³: Իրաւաբան, մարդկային իրաւանց պաշտպան եւ գրող, *Աննէանայիմ* գիրքի հեղինակ Ֆեթիէ Չեթին, որուն մեծմայրը՝ Հրանուշ, թաքուն բռնի դաւանափոխուած հայ էր Սեհէր անունով, 14 Նոյեմբեր 2015ին Նիւ Ճըրզիի Րամաքօ Քոլէճի ողջակիզման եւ ցեղասպանութեան հետազօտութեանց Կրոս կեդրոնի բաժնին մէջ իր բանախօսութեան ըսած է. «Ան (մեծմայրը – Ջ.Մ.) իր պատմութիւնը չպատմած՝ ես գաղափար իսկ չունէի մեր (Թուրքիոյ – Ջ.Մ.) պատմութեան մէջ պատահած այդպիսի ցեղասպանական բռնութեան մասին»⁴: Հայոց Յեղասպանութիւնը ընդունած եւ «Ներողութիւն կը խնդրեմ» գրութեան 28,000 ստորագիրներէն Ձէյնէպ Թամփայ ըսած է. «Չէի գիտեր, Նիւ Եորքի մէջ գիտցայ»: Հայու մը մանկութեան բարեկամ թուրք մը որ Արեւմտեան Գերմանիոյ մէջ պատմագիտութիւն կ'ուսանէր իր ընկերոջ ըսած է. «Ես համալսարանին մէջ առաջին անգամ երբ

¹ Այդ մասին անդրադարձած ենք մեր *Հայկական Հարցի հոլովոյթը 1939-2010* գրքին ԺԺ. գլուխին մէջ եւ *Հայոց նորագոյն պատմութեան էջերէն* գիրքի «Հայկական Հարցի հոլովոյթը 2011էն 2020» գրութիւններուն մէջ:

² Հայկական հեռուստացոյցի <1 կայանէն 10 Մարտ 2010ի հաղորդում:

³ Հասան Ճեմալ, «Իրականութիւնը կը ճնշէ, սուտերով չ'ապրուիր», *Միլլիյէթ*, 28 Ապրիլ 2010: Թարգմանութիւնը՝ *Ազդակ*, 25 Մայիս 2010, էջ 6:

⁴ «Բոլորին գիտցած "գաղտնիք"ը՝ իսլամացած հայերը», *Ազդակ*, 18 Դեկտեմբեր 2015, էջ 5:

լսեցի ջարդերուն մասին՝ անկեղծօրէն ամչցայ»⁵։ Թարաֆ թերթի աւագ խմբագիր Ահմէտ Ալթան 2009ին դիտել տուած է որ «Թուրքիայէն դուրս ապրող ամէն մարդ գիտէ, թէ ինչեր պատահեցան հայերու դէմ։ Ամէն մարդ գիտէ որ իթթիհաբականները հետեւողական ցեղասպանութիւն մը գործադրեցին։ Ամէն մարդ գիտէ, թէ հայերը որքան տառապեցան։ Միայն թուրքերն են որ չեն գիտեր այս ճշմարտութիւնը»⁶։ Հայոց Յեղասպանութիւնը ժխտող վերլուծաբան եւ հրապարակագիր Մեհմէտ Ալի Պիրանտ իր կարգին ըսած է. «Թրքական հասարակութեան մեծ մասը ծանօթ չէ այդ (1915ի – Ձ.Մ.) իրադարձութեան»⁷։

Հարց է թէ ինչու։

Պատասխանը յստակ է։ Որովհետեւ խեղաթիւրուած եւ նենգափոխուած պատմութիւն, երբեմն նոյնիսկ ուրացում, չգիտնալ ձեւացնել կամ անտեսել տեղի ունեցած են։

Թուրքերու վկայութիւններով պիտի խօսինք։

24 Ապրիլ 1915ի մասին գրելով, *Րափիքալի* աշխատակից Օրալ Չալըշլար գրած է. «Մենք անտեղեակ էինք այս պատմութենէն։ Չկարդացինք, չսորվեցանք։ Մեր պատմութեան մէջ տարբեր բաներ գրուեցան»⁸։

Ահա այս վերջին տողն է բանալին մեր նախապէս ըրած հարցումին։

Գերմանաբնակ թուրք գրող, *Քեզմով կ'ուրախանայ սիրտս* գիրքին հեղինակ Քեմալ Եալչըն, վկայած է. «թրքական ազգային կրթութեան սկզբունքներու համաձայն գրուած պատմութեան դասագիրքեր կարդացած են։ Ո՛չ միջնակարգ դպրոցին մէջ եւ ոչ ալ բարձրագոյն ուսման հաստատութիւններուն մէջ հայերու, ասորիներու, յոյներու եւ միւս ոչ-մահմետական ժողովուրդներու հետ պատահած աղէտներու մասին չեմ կարդացած։ Պատմութեան դասերու ժամանակ մեզի կ'ըսուէր "օսմանցիներուն հացը ուտող հայեր եւ յոյներ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներուն Օսմանեան կայսրութիւնը թիկունքէն հարուածեցին, դաւաճանեցին։ Օսմանցիներն ալ իրաւացի ըլլալով, անոնց անհրաժեշտ պատասխանը տուին"»⁹։

Թարաֆի մէջ Ֆիքրէթ Տողան «Ներողութիւն կը խնդրեմ» խորագրեալ յօդուածին մէջ գրած է. «Ներողութիւն կը խնդրեմ ...որովհետեւ իմ հայ եղբայրներու ցաւերը մեզի չպատմուեցան երբեք դպրոցական նստարաննե-

⁵ Թորգոմ, «Թուրք մը առաջին ընկերս», *Ազդակ*, 24 Ապրիլ 2020ի յաւելում, էջ 12։

⁶ «Խելագարներու երկիր», *Հարթօնք*, 28 Փետրուար 2009, էջ 4։

⁷ «Մահացած է թուրք յայտնի վերլուծաբան եւ հրապարակագիր Ալի Պիրանտ», *Հարթօնք*, 19 Յունուար 2013։

⁸ Օրալ Չալըշլար, «Ի՞նչ պատահեցաւ Պոլսոյ հայ մտաւորականներուն», *Րափիքալ*, 25 Ապրիլ 2010, թարգմ.՝ Գ[րիգոր] Կ[էօքճեան], *Ազդակ*, 12 Մայիս 2020, էջ

⁹ Ռուբէն Մելքոնեան, «Թուրք գրողը "ծպտեալ հայերու" մասին», *Երկիր*, 23 Նոյեմբեր 2007, էջ 8։

րուն վրայ: Ներողութիւն կը խնդրեմ որովհետեւ փոխանակ ապրիկա մեզի սորվեցնելու, մեր ուղեղները լուացին...»¹⁰:

Ուրիշ մը՝ Այշէ Քատըօղլու, Րափիքալի մէջ գրած է. «...Բայց այսօր (2009ին – Զ.Մ.), տակաւին Թուրքիոյ նախակրթարաններուն մէջ, ամէն ջանք կը վարնուի որպէսզի տղաքը միայն հպարտութիւն զգան իրենց պատմութենէն: Մեր տղաքը բնաւ գաղափար չունին իրենց պատմութեան անցեալին մէջ առկայ ամօթալի էջերուն մասին, կամ այն դէպքերուն մասին որոնք պէտք չէ կրկնուին»¹¹:

Այլ գրող մը, կրկին Րափիքալի մէջ, կը գրէ. «Այս բաները ձեզի դպրոցներուն մէջ չսորվեցուցին, բայց արոր համար ալ կը կարծէ՞ք որ ասոնք պատմութենէն սրբուեցան...»¹²:

Ընկերաբան, կանանց իրաւանց պաշտպան հակառազմապաշտ գրող Փինար Սելէք, Քանի որ հայ էին¹³ գիրքին մէջ նշած է թէ ինք աճած է ազգայնական ախտէ գերծ միջավայրի մէջ եւ միայն ուշ դէմ յանդիման գտնուած է 1915ին «Թուրքիոյ հայերու բնաջնջման»: Ան կ'անդրադառնայ «թուրք պետութեան կողմէ կատարուած ուղեղալուացքին՝ բոլոր մակարդակներու վրայ: Ան որպէս օրինակ կը նշէ 10 Յունիս 2003ին թուրք նախակրթարանի մը համար տրուած շարադրութեան նիւթը՝ «Հայոց Յեղասպանութիւնը յերիւրանք մըն է, հովերը եւ հեղեղները տարած են, փաստել որ Անարտուի հայերը երբեք չեն բնաջնջուած»¹⁴:

Սելէք իր գիրքին մէջ կը նշէ թէ իրենց կը սորվեցնէին թէ «բոլոր հայերը ահաբեկիչներ էին, անոնք պիտի ուզէին վնաս պատճառել երկրի միութեան եւ հիմա պիտի ուզէին լարել թուրքերը իրարու դէմ՝ պնդելով որ Հայոց Յեղասպանութիւն մը տեղի ունեցած է»¹⁵:

Ահմէտ Ալթան գանգատած է որ թուրք պետութիւնը դպրոցներուն մէջ մանուկներուն ցուցադրած է տեսերիզ մը, թէ՛ «ինչ որ հայերը ըրած են թուրքերուն»¹⁶:

Չեթին կու տայ բուն պատճառը թէ ինչու կ'ուրանան, կը ժխտեն Յեղասպանութեան իրողութիւնը. «Թուրքիոյ մէջ Հայկական Հարցին թապուն իր տեսակին մեծագոյնը կը համարուի, որովհետեւ ան սերտօրէն կ'առնչուի եւ

¹⁰ Յակոբ Տէրեան, «Բաց նամակ Թուրքիոյ վարչապետ Ռեճէփ Էրտողանին», *Նայիրի շաբաթաթերթ*, Պէյրութ, 26 Մայիս 2009, էջ 12:

¹¹ Նոյն:

¹² Նոյն:

¹³ Գիրքը – 90 էջ - լոյս տեսած է 2015ին: Հեղինակը ընկերաբան է եւ Նիսի համալսարանի դասախօս, ծնած է 1971ին, թրքական կառավարութեան կողմէ 1998ին բանտարկուած է:

¹⁴ Յ. Պալեան, «Դեկտեմբերի այս ցուրտ երկուշաբթին Փինար Սելէքի "Քանի որ հայ էին" գիրքը բերին», *Ազդակ*, 21 Յունուար 2019, էջ 5:

¹⁵ Նոյն:

¹⁶ «Խելագարներու երկիր»:

կը դաչի թուրք պետականության կազմաւորման գործընթացին, ուր ի յայտ կու գայ քեմալական Թուրքիոյ պետական գործիչներուն անմիջական կապը կապարուածին հետ եւ անոնց հարստացումը տեղահանումած եւ սպանուած հայերու ունեցուածքներով»¹⁷:

Սակայն ներկայ դարուն համաշխարհայնացման առեւտրային երբ համացանցը առկայ է, կայ Google, Wikipedia, Youtube, ընկերային հաղորդակցութեան այլազան համացանցային նիւթեր, կարելի չէ այլեւս ծածկել: Հարցը այն է թէ թուրքերը որքանով կ'ընկալեն Հայոց Յեղասպանութեան իրական պատմութիւնը:

Թուրք յայտնի լրագրող եւ քրոնիկագիր Եասեմին Չոնկոր կը գրէ թէ Գահիրէի հայոց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ կողքին խաչքար մը տեսած է եւ իոն սորված է թէ խաչքար ինչ կը նշանակէ: Գաչքարը Անատոլիի հիւսիս արեւելեան շրջանի մը մէջ լեռան մը անունն է: Ապա կ'աւելցնէ. «Մենք թուրքերս, կամ գոնէ ինծի նման հեղաքրքրասէր թուրքեր, իրաքանչիւրս տարբեր պատահարով մըն է որ յանկարծ կ'արթննանք ու կը սկսինք սորվիլ բաներ որոնք մեզմէ թաքնուած էին աւելի առաջ: Եւ ասիկա ինքնազարգացում մըն է ընդդէմ այն տգիտութեան զոր կրթական մեր դրութեան մէջ մեզ կոյր դարձուցած է մեր նախնիներուն կողմէ գործուած ոճիրներուն դիմաց»¹⁸:

Կիւլայ Կեօքթիւրք իր կարգին կը գրէ. «Բայց նախակրթարանի տղաքը անշուշտ որ չեն գիտեր, անոնք տակաւին այնքան մաքուր են որ կը կարծեն թէ իրենց ըսուած ամէն բան ճիշտ է եւ միակ ճիշտը ան է»¹⁹:

Լրագրող-մեկնաբան Մուրատ Պելքէ շեշտած է թէ թուրք պետութեան ուժը չէր բաւեր արտաքին աշխարհէն գաղտնի պահելու Հայոց Յեղասպանութեան իրողութիւնը, «անոնք միայն Թուրքիոյ ժողովուրդէն գաղտնի պահեցին»²⁰:

Թուրք մտաւորական, Պելքէ հրարատակչատան տէր եւ տնօրէն, մարդկային իրաւանց պաշտպան Ռակըփ Զարաքօլու հարցազրոյցի մը ընթացքին ըսած է. «Ժողովուրդներու միջեւ երկխօսութիւնը կարեւոր է, բայց թուրք ժողովուրդին պէտք է լսել սորվեցնենք, սորվեցնենք՝ ինչպէս կ'ըլլայ երկխօսութիւնը: Եթէ թուրք ժողովուրդին կարենանք սորվեցնել, որ այն ինչ որ ունին թրքական թափրոնի շէնքը, լրագրութիւնը այս ամէնը հայերու կողմէ ստեղծուած են, եթէ այս ամէնը սորվին, անոնց մօտ արդէն հարց պիտի յառաջանայ՝ իսկ ի՞նչ պատահեցաւ այս հայերուն հետ: Անպտուղի բնակչու-

¹⁷ Սալբի Գասպարեան, «Ֆեթիէ Զեթինի "Մեծմայրիկա" Միլանոյի մէջ», *Ազդակ*, 12 Փետրուար 2007:

¹⁸ «Եասեմին Չանկարի յօդուածը. Խաչքար ի՞նչ կը նշանակէ», *Զարթօնք*, 29 Օգոստոս 2013, էջ 3:

¹⁹ «Հայկական Հարցի "ներքին ծալքը"», *Զարթօնք*, 28 Փետրուար 2009, էջ 4:

²⁰ «Պելքէի յօդուածը "պետական գաղտնիք"ի վնասներուն մասին», *Զարթօնք*, 17 Ապրիլ 2014, էջ 2:

թիւնը չի գիտեր թէ այդ հողերուն վրայ ուլքեր ապրած են: Թուրքերը իսկապէս չեն գիտեր, թէ ինչ տեղի ունեցած է հայ ժողովուրդին հետ եւ եթէ սորվին՝ պիտի սկսին արարել: Կը պատկերացնէ՞ք որ կ'ապրին տեղ մը, բայց տեղանքին պատմութիւնը չեն գիտեր, թուրք բնակչութիւնը իր երկրին լրիւ պատմութիւնը չի ճանչնար, քանի որ Թուրքիոյ պատմութիւնը պատմութեան գիրքերուն եւ դասագրքերուն մէջ կը սկսի 1923 թուականին, երբ հայերը արդէն չկան»²¹:

Հայոց Յեղասպանութիւնը թրքական արխիւներու փաստերով բացայայտող թուրք պատմաբան Թանէր Աքչամ իր կարգին կը գրէ Թուրքիոյ արեւմտեան շրջաններուն ու մեծ քաղաքներուն մէջ «չիմացութիւնը 95 տարուան ազգայնական միակողմանի կրթութեան հետեանք է: Նոր սերունդը այս կրթութեան արդիւնքն է եւ գրեթէ ոչինչ գիտէ, թէ ինչ պատահած է 1915ին»²²:

Պէտք չէ զարմանալ նոյնիսկ եթէ թուրք գրողներ ուշ իրազեկ դարձած են Հայոց Յեղասպանութեան: Առ այդ յատկանշական է վկայութիւնը թուրք գրող Հուտա Քայայի, որ յայտնած է. «1915ին տեղի ունեցածը բառին բուն իմաստով ցեղասպանութիւն է»: Ան նշած է. «ատեն մը հպարտութեամբ կ'ըսէինք՝ "Թուրքիոյ բնակիչներուն 98 առ հարիւրը իսլամ են": Երբ իմացայ իրական պատմութիւնը ոչ թէ այն ինչ որ մեզի սորվեցուցած էին, ամօթ եւ նմանաբար զգացումներ ունեցայ»: Ան անլցուցած է որ «երբ իմացած է որ տականին 80 տարի առաջ հողերու առնուազն կէտը ոչ-իսլամներով բնակուած եղած է, ուղեղը շանթահարուած է": Ու՛ր են հիմա միլիոնաւոր մարդիկ, Թուրքիոյ հանրապետութեան պատմութեան իւրաքանչիւր էջը կեղտոտ եւ արինոտ է: 100 տարուան ամօթը կայ...»²³:

Իսթանպուլի լաւագոյն համալսարաններէն Պողազիչի համալսարանի քսանամեայ ուսանող Պաթուհան, 2013ին պարզած է, թէ մինչեւ ցեղասպանութիւն բառը լսելը դպրոցին մէջ իրեն սորվեցուցած են թէ 1920ին Թուրքիա պատերազմած էր երկրի արեւելքին հայերու դէմ: Այսպէս, յաջորդաբար 3-4 տարի իրենց սորվեցուցած էին թէ «հայերը մեր թշնամիներն են»: 12 տարեկանին պատմութեան դասին հայերու մասին կը սորվեցնէին որ անոնք Թուրքիոյ մէջ ապրած են արդարութեան մէջ եւ նոյնիսկ հաւատարմութեան համար կոչուած էին *միլլեթի սատիրքա*, բայց հայերը միատրուելով ռուսերու հետ, Թուրքիային կոնակէն հարուածած էին. իբր պատիժ իրենց այս արարքին՝ անոնք քշուած էին այնպիսի վայրեր, ուր չէին կրնար վտանգ ներկայացնել: Ճանապարհին պատերազմական պայմաններու բերումով

²¹ Զարաթօլու, «Տոն Քիշոթի պէս ենք», *Զարթօնք*, 12 Հոկտեմբեր 2010, էջ 4:

²² «"Ալիք"ի հարցազրոյցը թուրք մտաւորական փրոֆ. Թանէր Աքչամի հետ», *Ազդակ*, 13 Յուլիս 2010, էջ 4:

²³ «Տեղի ունեցածը բառին բուն իմաստով ցեղասպանութիւն է կ'ըսէ թուրք գրող Քայայ», *Զարթօնք*, 11 Մայիս 2014:

անոնց մէկ մասը մահացաւ: Պաթուհան միայն լիսէի ուսանողական իր տարիներուն, երբ 16 տարեկան էր, *Թարաֆ* թերթէն իմացած էր տեղեկութիւններ եւ իր մէջ կասկածներ արթնցուցած պաշտօնական պատմագրութեան շուրջ, թէւ ինք մերժած էր ցեղասպանութիւն բառին կիրարկումը, որն ընդունուած էր համալսարանական իր օրերուն²⁴:

Թուրք մտաւորական եւ մարդկային իրաւանց պաշտպան Այշէ Կիւնայսու, որ Հայոց Ցեղասպանութեան իրողութիւնը ճանչցած է, 2008ին կը բացատրէր թէ թուրքերու մեծամասնութիւնը կը խորհի որ անարդար են իրենց հանդէպ երբ մարդիկ հաստատեն թէ 1915ին ցեղասպանութիւն տեղի ունեցած է: Անոնցմէ ամենէն ծայրայեղներ կը խորհին թէ հայերը արժանի էին անոր, իսկ ամէնէն տգէտները կը հաւատան թէ հայերն են որ թուրքեր սպանած են: Նուազ ծայրայեղները կը խորհին թէ եղածը ողբերգութիւն մըն էր, բայց օրուան կառավարութիւնը ուրիշ ընտրանք չունէր: Ուրիշներ կը խօսին փոխադարձ սպանութիւններու մասին, իսկ բարի կամքի տէր թուրքեր կ'ընդունին թէ մեծաթիւ հայեր սպաննուած են եւ այս ամօթ մըն է, բայց կը պնդեն թէ ասիկա հակամարտութեան կամ ատելութեան պատճառ ըլլալու չէ եւ ոչ Թուրքիան եւ ոչ ալ թուրք հաւաքականութիւնը այս մասին պէտք է հարցապնդուի²⁵:

Հայոց Ցեղասպանութեան մասնագէտ հայ պատմաբաններ եւ թրքագէտներ «գիտեն թէ չեն գիտեր»ի մեր արծարծած հարցով հետեւեալ հիմնաւորեալ կարծիքները տուած են.-

Փրոֆ. դոկտ. Վահագն Տատրեան նշած է. *«Թուրք երիտասարդները եւ համալսարանականները բոլորովին անտեղեակ են այդ տարիներու (1915-23 - Չ.Մ.) թրքական պատմութենէն եւ յարկապէս՝ հայերու կոտորածներէն...»*²⁶:

ՀՀ ԳԱԱ արեւելագիտութեան հիմնարկի նախկին տնօրէն թրքագէտ դոկտ. Ռուբէն Սաֆրաստեան նոյն կարծիքը ունի տարբեր եզրակացութեամբ. *«Թուրքիայում դեռեւս գործում է այսպէս ասած "պաշտօնական պատմութիւնը" որի շրջանակներում պետութիւնը պատմութիւնը մաքուրում է այնպէս ինչպէս ձեռնարկ է իրեն: Այդ "պաշտօնական պատմութեան" մէջ ցեղասպանութեան մասին ոչ մի խօսք չկայ եւ հայ ժողովրդի մասին համարեալ ոչինչ չի ասուում կամ ինչ որ ասուում է, բացասական է ասուում: Իսկ ինչ վերաբերում է երիտասարդներին, միթէ՞ թերթեր չեն կարդում, հեռուստացոյց չեն դիտում, չեն տեսնում հակահայկական պրոպագանդան... գու-*

²⁴ Տաթևիկ Սարգսեան, «Անկախ» եւ արտատպում «1915 թուականը ինձ գրկեց իմ մանկութեան հայ ընկերից», *Ազդակ*, 10 Սեպտեմբեր 2013, էջ 4:

²⁵ «Le Scepticisme des intellectuels turcs», *Nouvelle d'Arménie*, Սեպտեմբեր, 144:2008, էջ 30:

²⁶ «Թուրքերը հետաքրքրուած են ցեղասպանութեան նուիրում աշխատութիւններով», *Արարար*, 22 Մայիս 2009, էջ 2:

ցէ իրենք դիմում՝ որ եւ տու, որ տեղեակ չեն, որպէսզի խուսափեն խօսակցութիւններից»²⁷:

Հայաստան այցելած իզմիրցի լուսանկարիչ, 22ամեայ Պեքիր Արմէ Օ-կիպը վերի կարծիքը հաստատած է: Ան Երեւանի Tert.am-ի հետ զրոյցի ընթացքին ըսած է. «Թուրքիոյ մէջ Հայաստանի մասին շատ քիչ կը խօսին: Մենք չենք խօսիր Հայաստանի, Հայոց Յեղասպանութեան մասին, որովհետեւ թուրքերը չեն ցանկար զայն ընդունիլ: Ես չեմ գիտեր անոր մասին, ես ապով հետաքրքրուած չեմ»: Ուղղակի հարցումի մը պատասխանելով ան ընդունած է ցեղասպանութեան իրողութիւնը, անելցնելով «շատ բան չեմ գիտեր այդ մասին, գիտեմ այն ինչ կայ Ուիքիփիտիայի մէջ: Չեմ գիտեր... Ես չեմ ցանկար այդ մասին խօսիլ, ես ոչ մէկ տեղեկատուութիւն ունիմ անոր մասին»²⁸:

Հրանուշ Խառատեան, Արեւմտեան Հայաստանի տարածքին հայերու, իսլամացած հայերու եւն. հետ բազմաթիւ հարցազրոյցներ ունեցած է որոնք հրատարակուած են Հայկազեան հայագիտական հանդէսին մէջ: Ան իր հիմնաւորում կարծիքը տուած է ըսելով. «Իմ պատկերացումն այն է, որ թուրքական հասարակութիւնը իսկապէս լաւ չի պատկերացնում Հայոց Յեղասպանութեան պարճառները, իրական ընթացքն եւ հետեւանքները», եւ իբր եզրակացութիւն անելուց ըսած է. «մեր կարեւոր առաքելութիւններից մէկը թուրքական հասարակութեան տեղեակ պահելն է»²⁹:

Նոյն կարծիքին է յաճախ Թուրքիա այցելած եւ տեղւոյն արխիւները քննած լոնտոնաբնակ պատմաբան Արա Սարաֆեանը, որ Խօսնակ ամսաթերթին հետ ունեցած իր հարցազրոյցին իմիջի այլոց ըսած է. «թուրք հանրութիւնը անծանօթ է իր սեփական պատմութեան: Այս ուղղութեամբ բաւական մեծ աշխատանք կ'իյնայ մեր ուսերուն վրայ...: Պատկերացուցէք, թուրքեր կան որոնք մինչեւ օրս հայերուն ով ըլլալը չեն գիտեր, ոչինչ լսած են հայերուն մասին: Թուրքեր կան, որոնք միայն ժխտական բաներ լսած են հայերու մասին»: Ան նաեւ նշած է որ քիւրտերը գիտեն եւ քրտական ղեկավար եւ մտաւորական շրջանակներ կ'ընդունին Հայոց Յեղասպանութեան իրականութիւնը»³⁰:

Թրքագէտ Մելինէ Անումեան որոշակի տարբեր տեսակէտ նշած է: Ան ըսած է. «Իմ կարծիքով այժմ Թուրքիայի հասարակութեան մէջ անտեղեկութիւն չկայ [Հայոց Յեղասպանութեան] հարցում, բազմաթիւ գրքեր են

²⁷ Մերի Ալեքսանեան, «Թուրք երիտասարդներն իսկապէ՞ս անտեղեկ են», *Երկիր*, 25 Յուլիս 2008, էջ 4:

²⁸ «Այդ կ'ընդունիմ, բայց շատ բան չեմ գիտեր ատոր մասին. թուրք երիտասարդը Հայոց Յեղասպանութեան մասին», *Զարթօնք*, 30 Յունուար 2017:

²⁹ Հարցազրոյց Հրանուշ Խառատեանի հետ, *Նոր Յառաջ*, 22 Նոյեմբեր 2011, էջ 4:

³⁰ «Հարցազրոյց պատմաբան Արա Սարաֆեանի հետ», *Խօսնակ ամսագիր*, Ապրիլ 2009, էջ 25:

հրապարակուել, թուրքերէնով լրագրութիւն ապահովող կայքէջեր էլ կան...»³¹:

Ասոր ի պատասխան Մուրատ Պելքէ ըսած է. «Այո՛, սակայն մի կողմից էլ բնականաբար հակառակ քարոզչութիւն է արում. առկայ է ֆաշիստական ազգայնականութեան պահպանում: Այսինքն՝ ասում են. "նման բան եղել է, բայց բայց նրանք են մեզ սպաննել"»³²:

Հարցը բազմակողմանի կերպով սերտելէ ետք հետեւեալ եզրակացութեան յանգեցանք.-

Թուրքիոյ ղեկավարութիւնը գիտէ իր նախնիներուն կատարածը, բայց անգիտանալ կը ձեւացնէ, աւելի ճիշտը՝ կ'ուրանայ կատարուածին ցեղասպանութիւն ըլլալը:

Թուրքիոյ "խորքային պետութիւն"ը եւ իշխող տարրերը գիտակցաբար Հայոց Յեղասպանութիւնը (**սոյքիրիմ**) "այսպէս կոչուած ցեղասպանութիւն" (**սէօզլէ սոյքիրիմ**) կը կոչեն: Անոնց մտահոգութիւնները յստակօրէն բանաձեւած է Եւրոպայի ռազմավարական կեդրոնին կից հայկական հարցերով զբաղող հիմնարկի ղեկավար Օմար Լիւթէմ: Ըստ անոր՝ «Հայաստան կը հետապնդէ չորս հանգրուանով ծրագիր մը. առաջին՝ Եւրոպայի կողմէ Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչում, երկրորդ՝ Արեւմուտքին միջոցով ստիպել որ Թուրքիան ճանչնայ Հայոց Յեղասպանութիւնը, երրորդ՝ բարոյական վնասուց հատուցում պահանջել, որմէ ետք Թուրքիա ստիպուած պիտի ըլլայ Հայաստանին զիջիլ Արեւելեան Անապոլլոյ մէկ մասը»³³:

Սոյն խօսքերը արտայայտուած էին երբ Ֆրանսա պետական օրէնքով 2001ին ճանչցաւ Հայոց Յեղասպանութիւնը: Լիւթէմի նշած Հայաստան բառը անշուշտ կ'ընդգրկէ նաեւ պահանջատէր հայութիւնը ի սփիւռս աշխարհի:

Ուրեմն Հայոց Յեղասպանութեան պետական ճանաչումը քաղաքական հարց է:

Գալով թուրք հասարակութեան Հայոց Յեղասպանութեան իրազեկութեան, այդ կը պարզենք աշխարհագրական տարածքներով: Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներուն, այսինքն Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, տեղաբնիկները (թուրքեր, քիւրտեր, իսլամացած եւ թաքուն հայեր եւն.) գիտեն Օսմանեան Թուրքիոյ հայոց վրայ գործադրած ցեղասպանութեան մասին:

Ուիքիլիքսի բացայայտուած վաւերաթուղթերուն մէջէն, որոնք ի հեճուկս ԱՄՆի պետութեան կամքին հրապարակուեցան, կը պարզուի թէ 2004ին Թուրքիոյ ԱՄՆի դեսպանատան աշխատակիցներ նախկին հայաշատ Արե-

³¹ Մելինէ Անումեան, «Որտեղ հայերի կոտորածը աւելի մեծ մասշտապով է իրականացուել, այնտեղ աւելի շատ ծայն են տալիս ազգայնական շարժում կուսակցութեանը», *Ջարթօնք*, 17 Նոյեմբեր 2013, էջ 3:

³² Նոյն:

³³ «"Ֆրանսա հայերու ցեղասպանութիւնը ճանչցաւ պարզապէս հայերը ուրախացնելու համար", կ'ըսէ Օմէր Լիւթէմ», *Ազդակ*, 25 Փետրուար 2001, էջ 1:

ելեան Թուրքիոյ շրջանները իրենց այցելութեան զարմացած են այն իրողութեան թէ շրջանի «բնակչութիւնը կը շարունակէ լաւատեղեակ մնալ հայոց հետ տեղի ունեցածին», այսինքն ցեղասպանութեան³⁴:

Կարելի չէ անգիտանալ, քանի քիւրտերն ու թուրքերը սերունդէ սերունդ փոխանցած են հայոց հետ տեղի ունեցածը: Արջամ հարցազրոյցի մը ընթացքին ըսած է. «Եթէ դուք *ալեւիներուն, տերսիմցիներուն, տիգրանականերոցներուն, պիթիսցիներուն, մշեցիներուն հարցնէք՝ քիւրտերը ձեզի հայերու դէմ կատարուած վայրագութիւններու մասին զարհուրելի պատմութիւններ կը պատմեն: Քիւրտերը բացէիբաց կը խօսին այդ մասին*»³⁵:

Իթաիհատական ղեկավարութիւնը Թալապի գլխատրութեամբ առաջին հերթին ուզած էր բնաջնջել Արեւմտեան Հայաստանի հայ ազգաբնակչութիւնը, նախքան ցարական Ռուսիոյ բանակներուն նուաճողական արշաւանքը: Ճիշտ է, զգուշ էին քաղաքներու մէջ զանգուածային ջարդ կատարելու մէջ, սակայն կարգ մը վայրերու մէջ, յատկապէս Սասուն-Մուշի շրջանին մէջ տեղւոյն վրայ իրագործած են ցեղասպանական արարքները: Նոյնն է պարագան Վանի եւ շրջակայքի հայկական 80 գիւղերուն, ուր 24,000 հայեր սպաննուած էին³⁶:

Երկու հայեր՝ Շուշան Քերովբեան (Փարիզէն) եւ Վահագն Քեշիշեան (Հալէպէն) 24 Ապրիլ 2010ին կ'այցելեն Էլազըղ, (նախկին Մեզրէ եւ Խարբերդ), ընկերակցութեամբ քիւրտի մը՝ Մուրաթաֆա Պալապան, եւ կը հանդիպին տեղւոյն մարդկային իրաւանց միութեան շրջանային կեդրոնին մէջ միութեան նախագահին եւ անդամի մը, որոնք կ'ըսեն թէ «*իրենց մանկութեան արեւն չէին գիտակցեր հայերուն հանդէպ կատարուած ոճիրին եւ որպէս հերոսութիւն կը դիտէին իրենց հայրերուն հայ մը սպաննած ըլլալը եւ կ'ափսոսային որ միայն հիմա է՝ քառասուն տարեկանէն վերջ, որ անդրադարձած են Աղէտին մեծութեան*»³⁷:

Թաթուլ Յակոբեան կը գրէ. «Թուրք պատմաբան Խալիլ Պեքթայը գրած է, որ 1915 թուականը պահպանուած է հասարակ ժողովուրդի յիշողութեան մէջ, ընդ որում, շատ թուրքերու եւ քիւրտերու քով այդ յիշողութիւնները ոչ միշտ են բացասական, երբեմն 'հերոսական' են ու ոգեւորիչ: Այսօր ալ Թուրքիոյ տարբեր վայրերուն մէջ կարելի է հանդիպիլ տուններու, ուր կան պատերէն կախուած թուրքեր, որոնց մասին կ'ըսեն թէ վրայի արիւնը հայկական արիւն է: Ոմանք ապոնցմով կը հպարտանան, ուրիշներ կ'ամչնան»³⁸:

³⁴ Թաթուլ Յակոբեան, *Հայեացք Արարատէն. հայերը եւ թուրքերը*, Անթիլիաս, 2012, էջ 493:

³⁵ «"Ալիք"ի հարցազրոյցը թուրք մտաւորական», էջ 4:

³⁶ Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, New York, 1918, էջ 297:

³⁷ Շուշան Քերովբեան, Վահագն Քեշիշեան, «Խարբերդ՝ Ապրիլ 24ի ապրումներ», *Զարթօնք*, 22 Մայիս 2010, էջ 7:

³⁸ Յակոբեան, էջ 493:

Թուրք մտաւորական Սայիթ Չեթինօղլուն ըսած է. «Քանի դեռ Ամասիայի նախկին հայկական թաղամասին մէջ, ուր այժմ սուլթան Սեյիմի հրապարակն է, տեղի հայերուն ու պոնտոսացի յոյներուն կացինով սպաննած մսագործ Կապաշ Ալեւի պարկերը դրուած է [Հայոց] Յեղասպանութեան [Թուրքիայէն] ճանաչումը մօտ ապագային հարց համարելը անհնար կը դառնայ»³⁹:

Անկախ՝ ցեղասպաններու անունները կրող պողոտաներէն, փողոցներէն, դպրոցներէն ու հասարակական վայրերէն, թուրք կամ քիւրտ գիւղացիներ ըստ թուրք դոկտորականի ուսանող Չայլիի վկայութեան երբ հետազօտութիւններ կը կատարէր Սվազի (Սեբաստիոյ) մօտակայ գիւղերուն մէջ, երբ տեղացիներու հարցումներ կ'ուղղէ շրջակայ վայրերուն մասին, գիւղի մը համար կ'ըսեն «հաաքավայր» (այսինքն այն վայրը, ուր Սվազի շրջանի հայերը հաաքելով կը կեդրոնացուէին նախքան ջարդի վայր ղրկուիլը): Այս վերջին շրջանն ալ գիւղացիք կը կոչէին «արիւնոտ գետ», ուր հայոց զանգուածային սպանութիւնները տեղի կ'ունենային եւ գետը ամիսներով կարմրագոյն կը հոսէր: Չայլի կ'աւելցնէ թէ ասոնք պաշտօնական անուններ չէին այլ գիւղացիներու կողմէ տրուած եւ ամէնուն կողմէ գործածուած անուններ⁴⁰:

Արեւմտեան Հայաստանի գիւղաքաղաքներէն Տիարպեքիի նահանգին մէջ գտնուող Չնքուշ (Cungus) այցելած Նիւ Եորք թայմզ հանրածանօթ ու ազդեցիկ թերթի թղթակից Թիմ Արանկօ, 16 Ապրիլ 2015ին կը գրէր Չնքուշէն թէ գիւղին մէջ հանդիպած է Վահիթ Շահին անուն 78ամեայ ծերունիի մը, որ գիւղին կեդրոնը սրճարան մը նստած էր, ան ձեռքով ցոյց տուած է գիւղին այն մասը ուր ատենին հայեր կ'ապրէին, ան ցոյց տուած է փոս մը, ըսելով թէ «այր մարդոց հոն կը նետէին»⁴¹: Պէտք է նշել որ ցեղասպանութենէն առաջ Չնքուշի մէջ 10,000 հայեր կ'ապրէին:

Ուղուր Անկէօր (Ugur Ungor) երիտասարդ պատմաբանը դասախօսութեան մը ընթացքին ըսաւ թէ իր մեծմայրը 2000ին Էրզինճանի (Երզնկա) մէջ երբ հեռատեսիլ կը դիտէին եւ խօսնակը "այսպէս կոչեցեալ ցեղասպանութիւն" կ'որակէր Հայոց Յեղասպանութիւնը, իրեն ըսած է թէ Հայոց Յեղասպանութիւնը իրական է:

Անկէօր կը նշէ թէ մինչեւ այդ ինք անտեղեակ էր իրողութենէն, սակայն երբ Արեւելեան Թուրքիոյ մէջ կը շրջի եւ տեսակցութիւններ կ'ունենայ տարեց մարդոց հետ, ասոնք բացէիբաց կը խօսին պետականօրէն կիրարկուած հայոց ջարդերուն մասին: Ան կ'աւելցնէ տարեց թուրքեր եւ քիւրտեր

³⁹ «Չեթինօղլուն թուարկած է Թուրքիոյ հայկական տարածքները որոնք պէտք է վերադարձուին իրական ժառանգներուն», *Հարթօնք*, 20 Մայիս 2016, էջ 3:

⁴⁰ Internet, մատչում՝ 6 Փետրուար 2016:

⁴¹ "A Century After a Genocide. Turkey's Denial Only Deepens", *The New York Times*, 17 Ապրիլ 2015, էջ A1:

Արեւելեան Թուրքիոյ մէջ իրենց նախորդներէն եւ ընտանեկան պարագաներէն որոնք «ականաւորեա եղած կամ մասնակցած են ցեղասպանութեան, յստակ ու վառ պատկերացումներ ունին»- Ան եզրակացուցած է թէ,- թուրք պետութիւնը կ'որանայ ցեղասպանութիւնը զոր իր սեփական ժողովուրդը կը յիշէ»⁴²:

Նոյնը կը հաւաստէ Էօզկէ (Eozge) անունով թուրք 28 տարեկան երիտասարդուի մը՝ «*ինծի նման Թուրքիոյ արեւելքը ծնած թուրքեր գիտեն թէ հայերն են զոհերը, քանի մենք հայերու դրացիներ էինք եւ կը խօսէինք այդ մասին*»⁴³:

Յատկապէս արեւելեան շրջաններուն մէջ, եւ ընդհանրապէս Թուրքիոյ տարածքին, մնացորդաց հայերուն քլըշ արթըղը (սուրէն մնացորդաց) վարկաբեկիչ արտայայտութիւնը կու տան, զոր մինչեւ իսկ վարչապետ Էրտողան օգտագործեց 2020ին: Ասիկա ցուցանիշ մըն է հարցին տեղեակութեան:

Արեւելեան Թուրքիոյ մէջ պարբերաբար ապացոյցներ երեւան կու գան Հայոց Ցեղասպանութիւնը փաստող, որոնք թուրք պետութիւնը տեղեկանալէն ետք կ'անհետացնէ:

Թուրք մտաւորական, մարդկային իրաւանց հարցերով զբաղող Այշէ Կինայսուն, որ ծանօթ է Հայոց Ցեղասպանութեան ժխտումին դէմ իր պայքարով, կը տեղեկացնէ թէ թերթերուն մէջ կարդացած է երբեմնի հայաշատ Տիարպէքիր-Մարտին ճանապարհին հին բերդի մը աներակներուն տակ գտնուած մեծաթիւ մարդկային ոսկորներուն մասին: Թարաֆի հետ զրոյցի մը ընթացքին Չընարէ գիւղի գիւղապետ Պետիրիհան Պալթան ըսած է. «*Իմ կարծիքով հայերու ոսկորներ են: Մեր պապերը միշտ կը պատմէին, որ հաւերը կը բաժնէին 20-30 հոգի կազմող խումբերու եւ կը սպաննէին: Հայոց Ցեղասպանութեան շրջանէն մնացած ոսկորներ կրնան ըլլալ*»⁴⁴:

Պարագան տարբեր է Թուրքիոյ արեւմտեան հատուածին մէջ գտնուող զուտ թրքաբնակ վայրերուն մէջ ներկայիս ապրող թուրքերուն եւ այլ իսլամ այլազգիներուն: Այսինքն այն վայրերուն, ուրկէ աքսորեալներու կարաւաններ չեն անցած կամ այդ վայրերուն մօտակայքը ջարդեր տեղի չեն ունեցած եւ հետեւաբար բերնէ բերան եղեռնապատումներ չեն եղած: Ասոնք արեւելեան նահանգներուն բնակիչներուն նման տեղեկ չեն: Պէտք է դիտել տալ թէ Կեդրոնական Թուրքիայէն դէպի արեւմուտք անելի մեծ բնակչութիւն կայ քան Արեւելեան Նահանգները: Այս շրջանի ատենի հայաշատ քաղաքները՝ Իզմիր, Պուրսա, Գոնիա, Եոզկաթ են. ներկայիս ապրողները տեղեկ են անցեալէն:

⁴² Hambersoum Aghbashian, “52- Ugur Ungor”, *Nor Or*, 12 Փետրուար 2015, էջ 9:

⁴³ “Ozge, 28 ans,” *Nouvelle d’Arménie*, Ապրիլ 8:2009, էջ 7:

⁴⁴ «Թուրք մտաւորականի անդրադարձը Հայոց Ցեղասպանութեան», *Հարթօնք*, 14 Փետրուար 2014, էջ 2:

Տիարպեքիրի երբեմնի քաղաքապետ Օսման Պայտեմիր, 2011ին Հայոց Ցեղասպանության մասին հարցումի մը ի պատասխան ըսած է *«Մեծ ողբերգութիւններ տեղի ունեցած են: Ցաւօք նոր սերունդը հիմնականօրէն Թուրքիոյ արեւմտեան հատուածին մէջ դեռ չէ հասկցած թէ ինչ տեղի ունեցած է»*⁴⁵:

Արխանդի մէջ (Սասուն), հայ մը Հրանուշ Խառատեանին պատմած է *«թուրքը որտեղից պիտի իմանայ եթէ ինքը այդ տարածքից չէ, իր պապերը այդ տարածքից չեն, այ էս կողմի, արեւմտեան մասի թուրքերը որտեղի՞ց պէտք է իմանան ինչ է եղել հայերի հետ»*⁴⁶: Ապա խօսակցութեան ընթացքին ըսած է՝ *«գիտեն արեւելքում, Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում, գիտեն այն մարդիկը ում հայրը զինուորական է եղել, պապը զինուորական է եղել, ասկեար է եղել եւ արեւ են էդ անմարդկային կոտորածները կամ գաղթողների կարաւաններին են ուղեկցել, կամ արեւելքում պաշտօնեայ են եղել, նրանք իհարկէ գիտեն: Չգիտեմ նրանք կը պատմէ՞ն իրենց զաւակներին, դու կը պատմէ՞ր քո զաւակներին, եթէ դու քո ասկեար ժամանակ էդ պիտի բաներ արած լինէիր»*⁴⁷:

Խօսողին կարծիքով իսթանպուլի եւ Անքարայի թուրքերը եւ արեւմտքի գաւառներու թուրքերը ինչպէ՞ս տեղեակ պիտի ըլլային երբ իրենց պապիկները տուն նստած էին, եւ քանի հեռուստացոյց չկար, թերթերուն մէջ չէին գրեր եւ անգրագէտ ըլլալով չէին կարդար. ինչպէ՞ս տեղեակ պիտի ըլլային: Ըստ իրեն, Օրտուի, Սամսոնի, Տրապիզոնի, Թոքաթի եւ Ամասիայի մէջ *«ամէն մարդ գիտէ, թուրքերը՝ նոյնպէս: Խօսած ժամանակ արդէն գիտեն մէկ-մէկ կը խօսուի՝ ասոնք հայերուն հողերն են...»*⁴⁸:

Իսկ Կիլիկիոյ մէջ նախկին Զէյթունի, Ուրֆայի, Մարաշի, Հաճընի, Սիսի ու Այնթապի եւ Ատանայի մէջ գիտեն, ոմանք՝ խեղաթիւրուած կերպով: Մարաշի անունը Քահրաման Մարաշ դրած են, Ուրֆայի անունը՝ Շանլը Ուրֆա, իսկ Այնթապինը՝ Կազի Այնթապ: Հայերը կը ներկայացնեն իբրեւ իրենց *«ազգային ազատագրական պայքարի հարց»*: Մտաւորական գրող Հայկ Նազգաշեան երբ Ատանա կ'այցելէ, անսխալ թրքերէնով թուրքի մը հարց կու տայ *«ատենին հոս հայեր կային, ի՞նչ եղան»* եւ իբր պատասխան կը ստանայ *«թեմիզլենտիք»* (մաքրագործեցինք):

1950-80ականներ՝ գաւառներուն մէջ Մեծ Եղեռնէն վերապրած հայեր Իսթանպուլ կը տեղափոխուէին: Այդ ժամանակաշրջանին տեղափոխուողները *«գլխաւորապէս Կիլիկիայի հայերն էին, որոնք միայն Սլրամպուլի մէջ*

⁴⁵ «"Կիլն ու Էրտողանը պէտք է ընդունին հայերու կոտորածը" կ'ըսէ Տիարպեքիրի քաղաքապետը», *Զարթօնք*, 10 Մայիս 2011, էջ 2:

⁴⁶ Հրանուշ Խառատեան, «Ի. դարի միջնադար», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 33:2013, էջ 419:

⁴⁷ Նոյն, էջ 420:

⁴⁸ Նոյն, էջ 421:

պիտի ըմբռնէին հայոց վրայ գործադրուած ցեղասպանութեան ծաւալներն ու իրականութիւնը»⁴⁹:

Պէտք է նաեւ նշել որ Հրանդ Տինքի սպանութենէն իվեր բազմաթիւ թուրքեր համացանցէն յայտնաբերած են Հայոց Ցեղասպանութեան մասին տեղեկութիւններ:

Շատ կարեւոր է արդէն իսկ սկսուած գործը շարունակել, թրքերէնի թարգմանելով կարեւոր դէպքեր⁵⁰, յուշագրութիւններ, արխիւային փաստաթուղթեր: Սարաֆեան նշած է թէ «կարեւոր ազդեցութիւն ունեցաւ [քրիտա-նական] Կապոյր Գիրքին թրքերէն թարգմանութիւնը»: Ան եզրակացուցած է. «Մենք առիթը պէտք է լաւ օգտագործենք յարաբերութեան մէջ մտնելու թուրք մտաւորականութեան եւ հանրութեան հետ, անոնց ծանօթացնելու մեր պահանջները, իրաւունքները: Թրքերէն լեզուով հրապարակութիւնները բաւական մեծ եւ կարեւոր դերակատարութիւն ունին այս ուղղութեամբ»⁵¹: Ամբողջովին կը բաժնենք մեր պաշտօնակիցին տեսակէտը:

Մեր էրտալ Տողան Պուրճ Համուտի Մեսրոպեան վարժարանին մէջ 26 Մարտ 2014ին իր մամլոյ լսարանին ընթացքին իմիջհայլոց ըսաւ. «Թուրք-իան անցեալի երկիրը չէ, եւ նոր սերունդներուն մօտ մտածելակերպի յստակ փոփոխութիւն կայ, նորերուն պահանջները փոխուած են,- եւ աւելցուց,- Թուրքիան ամենէն շատ պարտք ունի հայերուն նիւթական, պարմական եւ բարոյական, ու մենք պէտք է թուրքերուն պարմենք թէ 1915ին իրականութեան մէջ ինչ տեղի ունեցաւ»⁵²:

Պոլսոյ հայոց պատրիարք Սահակ արք. Մաշալեան ակնարկելով 1915ի Հայոց Ցեղասպանութեան, ըսած է «մենք այդ մասին գիտենք, քանի որ ապրած ենք այդ ամէնը, սակայն այս երկրին մէջ այդ ամէնուն մասին շատ քան չեն գիտեր»⁵³:

Ուրեմն պէտք է իրազեկել:

Միայն թուրք լայն հասարակութեան կողմէ Հայոց Ցեղասպանութեան արմատներուն, դրդապատճառներուն, կանխամտածածութեան, գոր-

⁴⁹ Հրանտ Խառատեան, «Ի. դարի միջնադար. իսլամացած, իսլամացուած, ալեւիացած ծպտեալ հայեր Թուրքիայում, Բ.», Հայկազեան հայագիտական հանդէս, 34:2014, էջ 467-8:

⁵⁰ Օրինակ մը նշենք. թուրք լրագրող Մեմէտ Պինայ ըսած է թէ իր հայրը պահպանողական թուրք մըն էր, որ 1915ի մասին պետական տարբերակը կ'ընդունէր, բայց ինք Ֆեթիիէ Չեթինի Աննէանէյիմ գիրքը տուած է, ան կարդալէ ետք ըսած է մեծ ոճիր մը գործուած է Անատոլիայէն ամբողջ ազգի մը կորուստով («Le Scepticisme des intellectuels turcs», էջ 30):

⁵¹ «Հարցազրոյց պատմաբան Արա Սարաֆեանի հետ», էջ 25:

⁵² «Մեսրոպեան վարժարանին մէջ Հայոց Ցեղասպանութեան նուիրուած մամլոյ լսարան», Զարթօնք, 28 Մարտ 2014, էջ 3:

⁵³ «Մենք կ'ակնկալենք որ մարդիկ հասկնան հայ ժողովուրդին կորուստները եւ տառապանքը. Մաշալեան», Զարթօնք, 6 Փետրուար 2020:

ծաղրութեան, գործուած բարբարոսութեանց եւ հետեանքներուն լրիւ ու յաջող պատկերացումով եւ ընկալումով կրնանք ստեղծել իրենց մէջ յանցապարտութեան, կամ կատարուածի փոխհատուցումի գիտակցութիւն յառաջացնել: Հրեաները եւ իրենց բարեկամները յաջողեցան այդ ընել գերմաններու մօտ եւ իրենց ողջակիզումը ոչ միայն ընդունիլ տալ, այլ փոխհատուցում ստանալ:

Եթէ Հայաստան կամ սփիւռքահայ Հայ Դատի մարմիններ նիւթապէս եւ այլապէս զօրեղ ըլլային եւ թրքական օտարալեզու հեռուատացոյցներուն նման թրքերէնով եւ անգլերէնով բանող հեռատսփիլի կայաններ ունենային եւ շատ ազդեցիկ լաւ կազմակերպուած համացանցային կայքէջեր, ուր վաւերաթուղթերով, վերապրողներու յուշերով, Հայոց Յեղասպանութիւնը ընդունած թուրք պատմաբաններու եւ մտաւորականներու վկայութիւններով, տեսերիզներով՝ Հայոց Յեղասպանութեան իրողութիւնը եւ հայկական իրաւունքներն ու պահանջները աւելի հասանելի պիտի ըլլային թուրք լայն հասարակութեան, լուրջ մասնագէտներու (պատմաբաններ-հոգեբաններ եւն.) կողմէ պատրաստուած:

**CONSCIOUSNESS MATTERS:
THE ARMENIAN GENOCIDE WITHIN TURKEY
(Summary)**

ZAVEN MESSERLIAN

The author mentions a good number of testimonies from Turkish and Armenian sources on the question of consciousness of the Genocide among the Turks of Turkey. He concludes that the Turkish authorities are well aware that the Genocide was perpetrated by the Turkish authorities of 1915. However, for political reasons, they deny the facts and distort them. Among the populace, most of the inhabitants of the eastern provinces of Turkey, Turks or Kurds, are well aware of the Genocide. Some even talk openly, while those living in those parts of Turkey where there were few or no Armenians in 1915 do not know the facts of the Genocide.

However, and particularly since the assassination of Hrant Dink in 2007 in Istanbul, from various internet sources Turks have begun to learn about the Genocide, which Turkish history books have presented in a distorted manner since the establishment of the Republic of Turkey. This was and is the policy of the official Turkish educational curriculum.

